

Tariximizin qara səhifələri

Kürəkçay müqaviləsi çağdaş təhlil aynasında

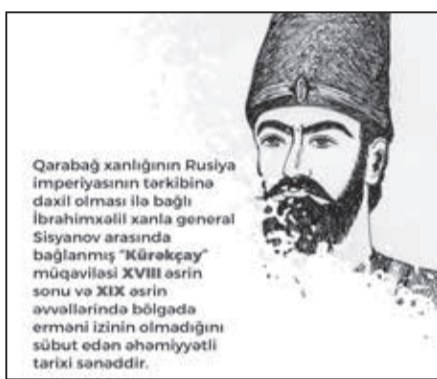
Rusiya imperiyasının XIX yüzilin başlanğıcından Azərbaycan torpaqlarını yeni işğal cəhdi faktik olaraq müharibəyə çevrilmişdi. Çar hökuməti Azərbaycanın xanlıqlara parçalanmasından istifadə edərək, bu prosesdə həm hərbi – müharibə, həm də siyasi – müqavilələr bağlanmasından əsas vasitə kimi istifadə edirdi. Çar-Balakənin (1803) və Gəncənin işğalından (1804) sonra Qarabağ xanlığı ilə 1805-ci il mayın 14-də Kürəkçay müqaviləsi imzalanmışdı.

Kürəkçay müqavilənin bağlanması şəraiti, şərtləri, xüsusilə Qarabağ xanlığının üzərinə götürdüğü vəzifələr dərəcə tarixi ədəbiyyatda müəyyən qədər bəhs edilmişdir. Lakin Kürəkçay müqaviləsinin şərtlərinin formalaşdırılması təcrübəsi, onun qarşısına qoyulan məqsədə müvafiq olaraq tərəflərin, ən başlıcası isə Rusiyanın təəhhüdləri və mahiyyəti, müqavilənin həyata keçirilməsi, ləğvinin nəticələri, onun Rusiyanın Cənubi Qafqazın müstəqil və yarımmüstəqil hakimləri ilə bağladığı müqavilələr çərçivəsində yeri və s. çox mühüm problemlər kompleks şəkildə araşdırılmamışdır.

Kürəkçay müqaviləsinin mətnini xüsusi təhlil etməklə bərabər, çarizmin Kürəkçayadək Cənubi Qafqaz hakimləri ilə bağladığı müqavilələr, bu və ya digər dövlət qurumlarının ilhəqına dair şərtlər, onların ləğvi haqqında direktiv sənədlər və s. də nəzərdən keçirilməlidir. Bu baxımdan Rusiya ilə Quba xanlığı arasında 1782-ci il müqaviləsinə, Kartli-Kaxet çarlığı ilə 1783-cü il Georgiyevsk müqaviləsinə, I Pavelin 1801-ci il yanvar və I Aleksandrın 12 sentyabr manifestlərini, Quba xanlığı və digər hakimlərlə 1802-ci il Georgiyevsk müqaviləsinə, Gəncə ilə döyüş ərəfəsində irəli sürülən şərtləri, Qərbi Gürcüstanın knyazlıq və çarlıqları ilə münasibətlərə dair müqavilələri və s. sənədləri qeyd etmək olar.

diplomatik-siyasi baxımdan əhəmiyyətli şəir oxumuşdu.

Sisianovun İbrahim xanla yazışmalarından, danışıqlarda vasitəçilik edən gürcü zadəganı İvan Corayev və mayor Lisaneviçə göstərişlərindən aydın olur ki, İbrahim xan müqavilənin əlverişli şərtlərlə bağlanmasına çalışmışdır və üçün Georgiyevski müqaviləsi ilə yaxından tanış ol-

Qarabağ xanlığının Rusiya imperiyasının tərkibinə daxil olması ilə bağlı İbrahimxəlil xanla general Sisyanov arasında bağlanmış "Kürəkçay" müqaviləsi XVIII əsrin sonu və XIX əsrin əvvəllərində bölgədə erməni izinin olmadığını sübut edən əhəmiyyətli tarixi sənəddir.

muşdur. Rusiya tərəfi də Qarabağ xanlığı ilə həmin müqavilə əsasında traktat bağlamağa ciddi önəm vermişdi.

Kürəkçay müqaviləsi preambula və 11 artikuldan ibarət idi. Girişdə Şuşalı və Qarabağlı İbrahim xanın Rusiya imperiyasının təbəəliyinə keçməsi

xanın qətli kimi qəddar hadisə ilə birgə, bundan sonra yaranmış təəhhüdün də yerinə yetirilməsi üzərində dayanmaq lazımdır.

Kürəkçay müqaviləsinin üçüncü maddəsinə görə Rusiya Qarabağ xanlığında İbrahim xanın irsi hakimiyyətini təmin etməli idi. Belə bir şəraitdə Qarabağda hakimiyyətin onun oğlu Mehdiqulu xana keçməsi barədə çar I Aleksandrın verdiyi xüsusi fərmanda bildirilmişdi: "... Mehdiqulu xan əlahəzrət imperatorun mübarək fərmanı ilə xanlıq rütbəsi alıb Qarabağ vilayətinə müstəqil hakim təyin edilmişdir. Lazımdır ki, bütün əhali ona tabe olub, baş əyərək, sözümdən çıxmasın. Xanın əmrinə və hakimiyyətinə aid olan bütün qayda-qanunlara əməl etsinlər".

Fərmanın mətni ilə tanışlıq göstərir ki, o, əslində Mehdiqulu xanın Qarabağ xanı təyinin bəyan edilməsindən

Quba xanlığı ilə Rusiya arasında 1782-ci il müqaviləsi ticarət əlaqələrinə həsr edilmişdi. Cənubi Qafqazda Rusiya himayəçiliyi ilə bağlı ilk müqavilə 1783-cü il Georgiyevsk müqaviləsi idi. Bu müqavilə 17 il qüvvədə olmuş, I Pavelin 1801-ci il 18 yanvar və I Aleksandrın 1801-ci il 12 sentyabr manifestləri ilə ləğv edilmişdir. 1802-ci il 28 dekabr Georgiyevsk müqaviləsi isə Rusiyanın ali himayəsi altında sülh və dostluq itti-fağı adlandırılmışdı. Lakin Qafqazdakı rus qoşunlarının baş komandanı təyin edilən P.Sisianov Rusiyanın Qafqazdakı işğal siyasətini də fəallaşdırmışdı. Çar-Balakənin işğalından sonra ağır şərtlər qoyulmuşdu. Sisianovun Gəncə xanlığını diplomatik yol ilə tabe etmək niyyəti baş tutmadıqda daha kəskin şərtlər irəli sürülmüşdü:

1. Cavad xan Gəncəli tabeliyindəki bütün əhali ilə birgə Ümumrusiya padşahının təbəəliyinə and içir;
2. Qala tamamilə təmizlənir və orası rus qoşununun topları, hərbi sursatı yerləşdirilir;
3. Cavad xan Gəncəli Rusiya imperiyasının tabeliyində olaraq əvvəlki ixtiyarla öz ərazisini idarə edir və Rusiyaya ildə 20 min rubl xərc verir. Bu maddələri imzalayan zaman 1804-cü il üçün həmin məbləği əlüstü ödəyir;
4. Qaladakı və Şəmşəddil yolundakı ordunu ərzaqla təmin edir;
5. Şəmşəddilin və onun əyalətinin əhalisini sıxışdırmaq olmaz, çünki onlar artıq Gürcüstan hökumətinin idarəsinə keçirlər. Yuxarıdakılara sədaqətlə əməl etmək üçün Cavad xan Gəncəli öz oğlu Hüseyinçulu ağanı Gürcüstanın baş idarəedicisinin yanında həmişəlik qalmaq üçün əmanət verir.

Sisianov 1804-cü ilin yanvarında Gəncənin işğalından Kürəkçay müqaviləsinin imzalanmasınadək olan dövrdə Qarabağ xanlığını Rusiyanın himayəsinə keçmək üçün diplomatik tədbirlər görməyə başlamışdı. Bu prosesin müqavilə bağlanması ilə başa çatmasında onun əsas müddəaları da müəyyən rol oynadı.

Aparılan tekstoloji təhlil göstərir ki, Qarabağ xanlığı ilə müqavilə bağlanarkən bəzi istisnalara məhz Kartli-Kaxet çarlığı ilə 1783-cü ildə bağlanmış Georgiyevsk müqaviləsinin başlıca müddəaları əsas götürülmüşdü. Faktlar sübut edir ki, Qarabağ hakimi İbrahim xan onun şərtləri ilə yaxından tanış idi. Həmin müqavilənin bağlanması barədə məlumatı bildirilən siyahıda Qarabağ xanlığı barədə adı çəkilmişdi. Bununla birgə Qarabağ xanının vəziri Molla Pənah Vaqif Tiflisdə həmin müqavilənin bağlanması ilə əlaqədar keçirilən tədbirlərdə iştirak etmiş və burada, nəinki poetik, eləcə də

təsbit olunur, artikullarda bundan irəli gələn şərtlər müəyyənləşdirilirdi. Kürəkçay müqaviləsinin 1, 4, 6, 8 və 9-cu maddələrində İbrahim xanın, 2, 3, 5 və 7-ci maddələrində isə Rusiya imperatorunun öhdəlikləri əks olunmuşdu. Rusiya birmənalı şəkildə Qarabağ xanlığını müstəqil dövlət kimi qəbul edir, İbrahim xanı və onun varislərini xanlığın yeganə sahibi kimi təsdiq edirdi. Ən mühüm məqamlardan biri İbrahim xanın adı keçən bütün artikullarda "Şuşalı və Qarabağlı İbrahim xan" kimi təqdim edilməsidir. Digər vacib məsələ Qarabağ xanlığının bütövlüyünün saxlanmasına imperator tərəfindən zəmanət verilməsi idi. Müqavilənin 10-cu maddəsində qeyd edilirdi ki, bu müqavilə əbədi müddətə bağlanır və bundan belə heç bir dəyişikliyə uğramamalıdır. 11-ci maddə müqavilənin ratifikasiyası haqqında idi. Kürəkçay müqaviləsində Qarabağ mülkiyyətləri və ya ermənilərin xanlığa hər hansı iddia və münasibətindən bir kəlmə belə yoxdur.

Bütün bunlarla bərabər Qarabağ xanlığının müsəlman dövləti olması və 1783-cü il Georgiyevskdən fərqli olaraq, yeni tarixi şəraitdə imzalanması onun 5, 8, 9, 10, 11-ci və başqa maddələrində irəli sürülən şərtlərə Kürəkçayda imkan verməmiş, əksinə, digər yeni şərtlərlə Qarabağ xanlığının ratifikasiyası ağırlaşdırmışdır. Rus və gürcü dillərində imzalanan 1783-cü il Georgiyevsk müqaviləsindən fərqli olaraq Kürəkçay müqaviləsi yalnız rus dilində imzalanmışdı. Bu hal da müqavilənin mətnində, xüsusilə Qarabağ xanlığına dair təəhhüdlərdə özünü büruzə vermişdir.

1783-cü il Georgiyevsk müqaviləsi 1805-ci il 14 may Kürəkçay müqaviləsinin başlıca müddəalarının formalaşdırılması üçün əsas olduğu kimi, bu sənəd də Şəki xanı Səlim xanla həmin yerdə imzalanmış 1805-ci il 22 may və Şirvan xanı Mustafa xanla bağlanmış 1805-ci il 25 dekabr tarixli müqavilələr üçün nümunə olmuşdu. Bu müqavilələrdə yalnız yerli şəraitlə bağlı olan bəzi dəyişikliklər edilmişdi.

Kürəkçay müqaviləsi ilə bağlı ən mühüm məsələlərdən biri də onun həyata keçirilməsi ilə bağlıdır. Burada da Rusiyanın Cənubi Qafqazda bağladığı müqavilələrin tarixi təcrübəsinə nəzər salmaq zərurəti yaranır. Rusiya imperiyası Cənubi Qafqaz hakimləri ilə bağladığı heç bir müqaviləyə, o cümlədən 1805-ci il 14 may Kürəkçay müqaviləsinə onun şərtlərində elan edilmiş kimi "əbədi müddətə" əməl etməmişdi. Kürəkçay müqaviləsi 17 ildən sonra, 1822-ci ildə ləğv edilmişdi. Lakin müqavilənin qüvvədə olduğu dövrün özündə də onun, əsasən, Rusiya tərəfindən pozulması ilə bağlı bəzi faktların, xüsusilə İbrahim

daha böyük məsələləri əhatə etmişdi. Burada mərhum İbrahim xanın Qarabağ vilayətinin müstəqil hakimi elan edilməsi bir daha təsdiq olunmuş, onun varislərinin Qarabağda hökmranlıq hüququna təminat verilmişdi və s. Fərmanda mühüm bir məsələ də birmənalı həllini tapmışdı: çar hökuməti İbrahim xanın qətli ilə yaranan mürekkəb şəraitdə də nə mülkiyyətlər, nə də ermənilər haqqında bir kəlmə söyləməmişdi! Elmi və siyasi-hüquqi baxımdan bu məsələ böyük məna kəsb edir.

1804–1813-cü illər Rusiya–İran müharibəsində çarizmin qələbəsi və 1813-cü il 12 oktyabr Gülüstan müqaviləsi, Naxçıvan və İrəvan xanlıqları istisna olmaqla, Şimali Azərbaycanın işğalı, burada müstəmləkə idarə sisteminin bərqərar edilməsi Qarabağ, Şəki və Şirvan xanlıqları ilə bağlanmış müqavilələrin həyata keçirilməsi zərurətində qoydu. Qafqazdakı rus qoşunlarının baş komandanı A.Yermolovun dövründə (1816–1827) adı çəkilən xanlıqların ləğvi reallaşdırılmağa başlamışdı. 1819-cu ildə Şəki, 1820-ci ildə Şirvan, 1822-ci ildə isə Qarabağ xanlığı ləğv edilmişdi.

Xanlığın ləğvindən sonra Qarabağ əyalətə çevrilmişdi. 1823-cü ildə əyalətin "təsviri" keçirilmişdi. Qarabağ xanlığının ləğvindən sonra burada çarizmin müstəmləkə sistemi manesiz şəkildə həyata keçirilməyə başlamışdı. Qarabağın bütövlüyünün saxlanmasına imperator zəmanəti verən Rusiya sözlünə əməl etməmişdi. Qarabağ xanlığı əsasında yaradılan əyalət 1840-cı ildə Qarabağ, 1846-cı ildə Şuşa qəzası ilə adlandırılmışdı. Sonraları Şuşa qəzası ilə birgə Zəngəzur, Cavanşir və Cəbrayıl qəzaları yaradılmışdı. Qarabağda İbrahim xan və onun varislərinin hakimiyyəti Rusiya inzibati idarəçiliyi ilə əvəz olunmuşdu.

Qarabağ əhalisinin etnik tərkibində ermənilərin sayının artırılması üçün köçürmə siyasəti həyata keçirilmişdi. Qarabağda möhkəmlənməyə çalışan ermənilər 1905–1906-cı illərdə Azərbaycanın digər yerlərində olduğu kimi, burada da Azərbaycanlılara qarşı soyqırımını törətmişdilər.

Bütün bunlara baxmayaraq, Qarabağ və onun paytaxtı Şuşa 1805-ci il 14 may Kürəkçay müqaviləsinin ləğvindən sonra da Azərbaycanın əsas sosial-iqtisadi, siyasi və mədəni mərkəzlərindən biri olmuşdu. Aranlı-dağlı Qarabağ bütövlükdə Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olaraq qalmış, milli tariximizin ümumi inkişaf istiqamətində tərəqqi etmişdi.

Kərim ŞÜKÜROV,
AMEA Tarix İnstitutunun baş
direktoru, professor